

SOCIALE BEWEGINGEN, ZUILEN EN DE STRIJD OM DE
MODERNITEIT (1)

Staf Hellemans

Alhoewel sociale bewegingen reeds vóór 1800 voorkwamen, promoveren zij pas nadien tot permanente en centrale actoren in de strijd om de inrichting van de, dan moderne, samenleving. Gesterkt door massa's militanten en door massa-organisaties, eventueel zelfs zuilen, pogen deze grote sociale bewegingen (conservatieve, liberale, socialistische, fascistische, ethnische,...) de moderne samenleving naar hun beeld en gelijkenis te kneden. Het gevolg is een titanenstrijd tussen deze grote bewegingen, die meestal de vorm aanneemt van een stellingenoorlog (cfr. de notie "segmented pluralism"), maar soms ook uitloopt op éénpartijen-regimes. Na 1945 en vooral sinds de jaren '60 zijn de grote bewegingen op de terugweg en krijgen we een proliferatie van kwetsbare zgn. "nieuwe sociale bewegingen". Vermits de grote contrasten aldus zijn weggevallen, is de hedendaagse samenleving meer dan tevoren gehuld in een waas van onoverzichtelijkheid.

1. Modernisering: ontbinding en nieuwe bindingen

In de decennia rond 1800 voltrok zich de transformatie van de feodaal-agrarische naar een democratisch-industriële samenleving. De moderne industrie, democratie en wetenschap braken toen het machtsmonopolie van adel en kerk. De overgang werd door de tijdgenoten geïnterpreteerd als hoofdzakelijk een ontbindingsproces. Nu nog wordt modernisering in het algemeen primair geassocieerd met processen van desintegratie: de opheffing van de standen, de afschaffing van de gilden, de ondermijning van de tradities, de secularisatie van de godsdienst, het openbreken van de in zichzelf gekeerde dorpsgemeenschappen, ... O.a. de Duitse socioloog Beck stelt daar terecht tegenover dat modernisering niet alleen oude, voor-moderne bindingen ontbond, maar evenzeer nieuwe tradities en bindingen voortbracht. Als voorbeelden geeft hij sociale klassen, het kerngezin met zijn taakverdeling tussen de wereldse man en de huiselijke vrouw, de betaalde (loon)arbeid en het geloof in objectieve, de vooruitgang dienende wetenschap (Beck, 1986: 12-20).

Het fenomeen van nieuwe collectieve bindingen was voor de tijdgenoten overigens geen onbekende. De vereniging, d.w.z. de vrije aanéensluiting van in principe gelijke individuen, werd zo in het begin van de 19e eeuw begroet als een soort wondermiddel. De vroegsocialisten propageerden de vereniging van de in verdrukking gebrachte ambachtslui in productiecoöperatieven. Kringen van progressieve liberalen zagen er een middel van vorming en sociale integratie in: "Das Vereinswesen ist die wahre Schule des Gemeinsinnes, es ist das Heilmittel, das uns die Geschichte darbietet, um im freieren Sinne unserer Tage die Schäden zu bessern, die Lücken auszufüllen, die unsere gesellschaftliche Organisation ohne Zweifel dadurch erlitten hat, dass Standesunterschiede und Korporationen von der französischen Revolution als zu durchgreifend hinweggeschwemmt worden sind. Das also ist es, was wir wünschen: dass ein neuer Stand der Arbeiter aus dem Proletariat auf dem Wege der Vereine sich bilden möge" (Fallati, 1844 geciteerd in Nipperdey, 1976: 188).

Meer algemeen zag men in de vereniging de sociabiliteitsvorm bij uitstek van de moderne, geatomiseerde maatschappij. "Die industrielle Gesellschaft verlangt eine freiere und flüchtigere Socialform...: Association, Genossenschaft, nicht Corporation ist die Socialform der industriellen Gesellschaft", heet het in 1856 (geciteerd in Tenfelde, 1984: 78). Naarmate de vereniging zich meer en meer verspreidde, namen de euforische verwachtingen omtrent haar heilzame effecten af. Van zodra grote groepen arbeiders zich effectief gingen verenigen in soliede massa-organisaties -men kan deze beschouwen als de meer robuuste, tweede generatieverenigingen-, verkeerde voor grote delen van de burgerij de hoop zelfs in de vrees voor een georganiseerde samenleving die het individu zou verstikken (cfr. de echo's daarvan in de sociologische theorieën van Weber, Michels, Pareto, zie Therborn, 1977: 186-210).

Voor de sociologie, die na 1800 tegelijk met de doorbraak van de moderne samenleving langzaam vorm kreeg, behoorde de vraag welke nieuwe bindingen de opengevallen plaats van de oude tradities en integraties konden opvullen, sindsdien tot het telkens weerkerende standaardrepertoire. De antwoorden variëren nogal: de staat en een nieuwe godsdienst van de mensheid (Comte), de klassesolidariteit (Marx), de charismatische leider (Weber), een elite, die het algemeen belang dient (Pareto), de moderne arbeidsdeling en het collectief bewustzijn (Durkheim), de achterliggende gemeenschappelijke waarden (Parsons). Inhakend op deze vraagstelling worden in dit artikel sociale bewegingen en zuilen voorgesteld als twee voorbeelden van zulke nieuwe collectieve bindingen, die na 1800 oprijzen uit die zo ontbindende, moderniserende samenleving. Een tijdlang, vooral in het interbellum, gaven zij zelfs de indruk de ontbindende werking van de moderniteit te kunnen opheffen in een nieuwe maatschappelijke eenheid (de katholieke, socialistische, communistische, fascistische samenleving). Na 1945 vreet het moderne ontbindingszuur echter ook de grote bewegingen aan en meer algemeen de moderne tradities en institutionele "settings". De vraag

welke collectieve bindingen in de hoogmoderne samenleving nog kunnen standhouden en op welke manier is actueler dan ooit. Het weze vooraf reeds duidelijk dat dit artikel die vraag niet zal beantwoorden. Wel laat het relaas van de grote sociale bewegingen en de zuilen sinds 1800 toe de problematiek scherp te stellen.

2. Sociale bewegingen en zuilen

Van een sociale beweging kunnen we gewagen van zodra mensen tot collectieve actie overgaan om bepaalde desiderata af te dwingen in de maatschappij (zie de definities van Mac Carthy, Zald, 1977: 1217-1218; Schreuder, 1981: 35-36; Melucci, 1984: 825). In de moderne samenleving waren en zijn talloze bewegingen van diverse pluimage actief: van grote bewegingen als de katholieke, socialistische, communistische, fascistische, Vlaamse beweging tot efemere beweginkjes zoals laatst de actie in een aantal Westvlaamse gemeenten om de aldaar opgeslagen gasbommen uit de eerste wereldoorlog eindelijk te ontmantelen. Zowel het aantal als vooral het belang van sociale bewegingen zijn in de moderne samenleving van na 1800 veel groter dan tevoren (daarover zo dadelijk meer).

Zuilen zijn netwerken van organisaties. Zo verwijst men met het label "katholieke zuil" naar het geheel van katholieke organisaties, die onderling geliëerd zijn (vb. katholieke partij, kerk, vakbond, Caritasverband,...). Zuilen zijn een bijzonder type organisatie-netwerken. Het netwerk is ideologisch geïntegreerd (vb. katholiek, socialistisch, Vlaams-nationaal). De netwerk-organisaties ontplooiën elk op hun domein een domeinspecifieke werking (vb. een katholieke vakbond is een vakbond van katholieke arbeiders en geen religieuze vereniging van arbeiders). Het gediversifieerde netwerk van Katholieke Actie-organisaties in Frankrijk vormt dus geen zuil. De zuilorganisaties erkennen voorts mekaars monopolie aangaande een bepaald domein (bijgevolg bestaat de socialistische zuil uit één partij voor de partijpolitieke representatie van de zuil, één vakbond en

één mutualiteit voor de afwikkeling van de vakbondsbelangen resp. de verzekeringsaangelegenheden, enz.). Tenslotte zijn de zuilorganisaties gelieerd met één politieke partij, die de zuil op politiek vlak representeert. Samengevat, een zuil is een ideologisch en subcultureel geïntegreerd netwerk van meerdere, domeinspecifieke, met een representatiemonopolie uitgeruste organisaties, waaronder een politieke netwerkpartij (zie Hellemans, 1990: 19-29).

Kamt men, gewapend met deze definitie, de Europese landen uit naar mogelijke zuilen, dan blijkt zuilvorming alles behalve uitzonderlijk te zijn. Nederland, het moederland van de verzuilingstheorie, had een katholieke, een gereformeerde en een socialistische zuil. België telt een katholieke, een socialistische en een liberale zuil (de laatste voldoet eerder minimaal aan de criteria). In de jaren '30 kende een Vlaams-nationalistische zuiltje eveneens enige opgang, maar dat werd na de oorlog (wegens de collaboratie) afgebroken (d'Haese, 1988). Frankrijk heeft een communistische zuil. In Italië kwamen wegens de Romeinse kwestie en het fascisme katholieke en communistische zuilen pas na 1945 tot ontplooiing. Ik breek de opsomming hier af. De lijst kan nog worden aangevuld.

Sociale bewegingen en zuilen staan niet los van mekaar, maar zijn onderling verbonden (zie reeds Hellemans, 1985; Duffhues, Felling, Roes, 1985: 19-36 en Duffhues, Felling, 1989). Zuilen kunnen worden beschouwd als de organisatorische poot van biezonder fors ontwikkelde sociale bewegingen. Binnen bewegingen van enige duur en omvang richten geëngageerde bewegings-"entrepreneurs" vaak verenigingen of organisaties op. In grotere bewegingen vindt men aldus meerdere bewegingsorganisaties (bv. in de ecologische beweging, de vrouwenbeweging, de Vlaamse beweging). In sommige grote bewegingen, de meer compacte, gebeurt die organisatievorming zeer intensief en meer gecoördineerd zodat hier bewegingsorganisaties op verschillende domeinen ontstaan die samen een netwerk vormen (typevoorbeeld: de socialistische en communistische arbeidersbeweging). De zuilen zijn de centrales,

de commandokwartieren van de grote, totaliserende bewegingen. Bijgevolg loopt ook de geschiedenis van de verzuiling en ontzuiling parallel met die van de grote sociale bewegingen.

3. Sociale bewegingen vóór 1800

Op zich vormen sociale bewegingen lang geen nieuwigheid. De talrijke boerenopstanden tegen de feodale heren (de zgn. "jacqueries"), de voortdurende twisten in de steden tussen ambachtslui en patriciërs, de vele ketterse en religieuze vernieuwingsbewegingen bewijzen dat mensenmassa's in beweging in het Ancien Régime helemaal geen onbekende waren. Toch leidden sociale bewegingen vóór 1800 een precair bestaan. Bij gebrek aan communicatie was langdurige mobilisatie van mensen op meer dan lokale schaal uiterst moeilijk. De territoriaal gefragmenteerde structuur van de feodale samenleving met zijn nadruk op de autarkie van de samenstellende delen maakte het elke bovenlokale beweging bij voorbaar zwaar. Politiek en bestuur waren ook niet gericht op actieve inbreng vanuit de bevolking. Kort gesteld, het koningschap werd erfelijk overgedragen en niet verkozen. Wanneer mensen dan toch in grote getale in beweging kwamen om hun eisen kracht bij te zetten, kregen deze bewegingen snel het karakter van oproer en rebellie. Ten tijde van het Ancien Régime werden sociale bewegingen door de maatschappelijke elite, adel en kerk, vooral ervaren als illegitieme, tijdelijke verstoringen van de openbare orde. Het volk mocht zijn wensen kenbaar maken, maar onderdanig en via de geëigende kanalen (via smeekbedes aan patronerende wereldlijke of geestelijke gezagsdragers) en moest zich daarbij steeds bewust zijn van zijn inferieure positie.

Ondanks deze onbetwistbare hinderpalen lieten sociale bewegingen toch hun sporen na in de geschiedenis van de feodale samenleving. Soms konden sociale bewegingen een plaatsje verwerven binnen een aangepaste, gangbare orde. Enkele van de herhaalde rebellies voor een arme, evangelische kerk eindigden met de legalisering van de bedel-

ordes in de katholieke kerk. De ambachten braken de exclusieve bestuursmacht van de patriciërsfamilies over de steden. Een zeldzame keer schoven de opstandige bewegingen (een deel van) de oude orde opzij om zelf tot een nieuwe orde te stollen (vb. de Reformatie, de opstand van de Nederlanden tegen Spanje). Maar in heel wat meer gevallen werden de bewegingen door harde repressie van de kaart geveegd. Daarmee is niet gezegd dat deze bewegingen geen effect sorteerden. De "jacqueries" bieveorbeld versnelden de omvorming van de lijfelijke hand- en spandiensten, die een lijfeigene voor zijn heer diende te leveren (kasteel- en domeinonderhoud, de bewerking van diens velden) tot financiële transacties (grondrente, tienden op de oogst, belasting op gebruik van de graanmolens van het domein, e.d.) (Anderson, 1974: 201-209). Voor alle aangehaalde gevallen gold echter dat de consequente mobilisatie van zoveel mogelijk mensen slechts van tijdelijke, voorbijgaande aard was: enerzijds ontbrak de noodzakelijke infrastructuur, anderzijds bejegenden de gezagsdragers bewegingen bijna per definitie als te bestrijden centra van illegitieme wanorde en opstand.

4. De opgang van grote sociale bewegingen na 1800

Met de doorbraak van de moderne samenleving rond 1800 neemt het aantal sociale bewegingen snel toe. Een aantal onder hen weet zich o.a. door de steun van bewegingsorganisaties tevens een grotere duurzaamheid te verzekeren. Misschien nog essentiëler, in deze maatschappij in permanente verandering gaan de grote bewegingen als ordescheppende kanalen fungeren. Langs deze bewegingen worden immers de meeste diverse grieven en verwachtingen, behoeften en belangen publiek geformuleerd, gebundeld en vervolgens in hiërarchieën van te behandelen problemen gerangschikt. De grote sociale bewegingen promoveren na 1800 van gevaarlijke "outsiders" tot legitieme, centrale actoren in de strijd om de inrichting van de maatschappij. De verklaring voor deze opgang ligt in de gewijzigde structuur van het samenleven: de mo-

derne maatschappij bevordert de initiatie en de groei van sociale bewegingen op meerdere manieren.

De snelle groei, de schaalvergroting en de alle zekerheden ondermijnende veranderingen brengt vooreerst de autarkie van de oude lokale subculturen aan het wankelen. De mensen geraken van langsom meer betrokken bij bovenlokale conflicten en ideeën, beslissingen en trends. De teloorgang van de oude identificaties (dorp, corporatie, stand,...) opent mogelijkheden voor het ontstaan van nieuwe, supralokale loyaliteiten. Het nationalisme, toen nog van uitgesproken liberale signatuur, is in die tijd in volle opgang. Men kon zijn emoties ook vasthaken aan de grote sociale bewegingen, die in dezelfde tijd ontstonden, als aan een soort "ersatz"-vaderland. Bij enkele grote sociale bewegingen, die het internationalisme hoog in hun vaandel schreven (katholieken, socialisten, communisten), was deze concurrentie met de moderne vaderlandsliefde zelfs zeer opvallend.

Moderne samenlevingen stimuleren de zondvloed van sociale bewegingen ook door het hun ingebakken pluralisme. De legitimering van de oppositie op het politieke vlak vermindert de repressie, waartegen dissidente bewegingen moeten oproeien. Deze drempelverlaging vergemakkelijkt de opkomst van nieuwe bewegingen. Meer in het algemeen moedigen de grotere waaier aan alternatieven en tegenstellingen, die in een moderne samenleving naast mekaar staan, mobilisatie voor één of andere zaak of belang aan. We leven in feite in "een samenleving zonder centrum", zonder een hiërarchische controle-instantie zoals de adel en kerk in de feodale samenleving, maar wel met vele subcentra, die kriskras door mekaar opereren (zie algemeen Luhmann, 1982). Conflicten, experimenten en bewegingen van allerlei slag krijgen daardoor veel meer ruimte tot ontwikkeling.

Van beslissend belang voor de centrale positie, die sociale bewegingen na 1800 innemen, is ten derde de systematische inbreng van het volk, van de massa, van grote aantallen als een doorslaggevende machtsfactor. Die massificatie was al een tijdje aan de gang, vooral in de

oorlogvoering en in de politiek. In de 19e eeuw zet de trend zich gestaag door, al blijft "het volk" tot 1870 nog in hoofdzaak beperkt tot de hogere klassen. Ruim gesproken toont deze "democratisering" zich evenzeer in de groei van de massaproductie, de verspreiding van de pers, de veralgemening van de dienstplicht en het onderwijs als in de introductie en uitbreiding van het stemrecht. Vooral op het politieke terrein is de nieuwe aandacht voor "numbers and discipline" (Tilly, 1986: 181) van belang voor de ontwikkeling van sociale bewegingen. De democratische revolutie en de scheiding der machten openen immers naast de uitvoerende overheid een terrein met ongekende mogelijkheden: de wetgeving dient nu voort te komen uit het publieke slagveld van democratische opinievorming en mobilisering. De grootte van de achterban, vastgesteld in weerkerende verkiezingen, wordt het doorslaggevende criterium. Bijgevolg ontpoppen de politici zich meer en meer als bewegings-"entrepreneurs". Met behulp van pers, petitie en meetings, vergaderingen, betogingen en verenigingen trachten zij de bevolking te mobiliseren om wetgeving en besluitvorming te kunnen beïnvloeden.

Een vierde factor, die de opbloei van sociale bewegingen verklaart, is de inbreng van de vereniging en van de organisatie in de beweging. Bewegingsverenigingen en -organisaties zijn van cruciaal belang voor een sociale beweging omdat ze de gemeenschappelijke fondsen aan personen, ideeën en middelen concentreren vanwaaruit collectieve acties kunnen worden gestart. Hun afwezigheid was het zwakke punt van de pre-moderne bewegingen. Hun overvloedige aanwezigheid na 1800 zal zowel de stabiliteit als de actieradius van de bewegingen in hoge mate versterken. Zij bieden de infrastructuur die nodig is om massa's mensen op een min of meer permanente wijze te mobiliseren. Het is uiteindelijk de groei en onderlinge aaneensluiting van de bewegingsorganisaties, die eind 19e en eerste helft van de 20e eeuw tot de uitkristallisering van een aantal zuilen zal leiden binnen enkele grote sociale bewegingen. Genoeg redenen dus

om bij de doorbraak van het verenigingsfenomeen in de moderne maatschappij even te blijven stilstaan.

De evolutie van het verenigingsleven en van sociale bewegingen verloopt opmerkelijk parallel. Een vereniging of associatie is een formele vorm van sociabiliteit, die gekenmerkt is door vrije aaneensluiting van in principe gelijke personen om zelf gekozen doelen na te streven (Nipperdey, 1976: 174). Zulke verenigingen vond men reeds in de feodale maatschappij (vb. religieuze broederschappen, rederijderskamers). Naar aantal en betekenis bleven ze nochtans gering. De informele sociabiliteit in familie, buurt en dorp of onder standsgelijken primeerde er op de formele.

In de loop van de 18e eeuw begint de eigenlijke opgang van de vereniging. De vrijmetselaarsloges veroveren tussen 1730 en 1750 als een lopend vuurtje Europa. Zij verkiezen nog de vorm van geheime genootschappen niet omwille van subversieve doeleinden maar om de democratische omgangsvorm binnen de loge te waarborgen in een maatschappij, die nog doortrokken was van standenhiërarchie (Dann, 1976: 227-228). Naast de loges ontstaan in die tijd een hele reeks andere bekende associaties: de patriottische verenigingen, die zich wijden aan de ontkiemende vaderlandscultus, de economische verenigingen, die zich praktische verbeteringen in het vlak van handel, infrastructuur, hygiëne, e.d. tot doel stellen, de wetenschappelijke genootschappen en de leeskringen, die zeer veel populariteit genieten en veelal burgerlijke ontspanningsclubs zijn.

In de 19e eeuw zet de vereniging haar veroveringstocht verder. Tijdens de eerste decennia werd ze nog afgeremd door nauwgelet staatstoezicht. De gedaanteverwisseling van een aantal onopvallende burgerclubjes tot handlangers van de Franse revolutionairen indachtig, waren de conservatieve staatsmannen bevreesd voor de proliferatie van deze oncontroleerbare vorm van sociabiliteit. Na 1850 ging het dan in snel tempo vooruit. Telde Oostenrijk in 1856 amper 2.234 verenigingen, in 1910 waren er dat 85.000. In München snelde het aantal

van 150 rond 1850 naar 3.000 rond de eeuwwisseling (Tenfelde, 1984: 58). Na 1870 breekt de associatie ook door op het platteland (Agulhon, Bodiguel, 1981: 21).

Dat het verenigingsleven zijn marginaal hoekje verlaat op het moment dat de burgerij aan de standenmaatschappij begint te knagen, is geen toeval. De individuele burger, die zich uit de standsverschillen wou emanciperen, zocht in de verenigingen een nieuwe gemeenschaps- en omgangsvorm, democratisch en publiek en niet aristocratisch en privé zoals de adellijke hoven en salons (Agulhon, 1977). Door lid te zijn van zo'n vereniging bekende men zich dan ook tot de nieuwe gezindheid, hoe vaag en vooral hoe prepolitiek dat ook mocht zijn. Men zette er zich mee af tegen het oude, tegen de vastgeroeste standsverschillen. Het overweldigende succes van de verenigingsvorm berust echter op meer dan de manifestatie van een nieuwe gezindheid en een nieuwe klasse. De nieuwe tijd die met de Franse revolutie werd ingeluid, deed de behoefte groeien aan meer formele en meer flexibele contactvormen. De vrije vereniging was daartoe geknipt. De verenigingsvorm zal daarom snel zijn oorspronkelijk elitair-burgerlijk kringetje verlaten en uitgroeien tot een universeel medium van sociabiliteit (Agulhon, 1977: i.h.b. 51-58). Vanzelfsprekend ageerden vele, zo niet de meeste verenigingen buiten het orbiet van een sociale beweging. Oprichting van verenigingen werd na 1800 echter wel een alledaagse zaak en werd door de bewegings-"entrepreneurs" snel als een middel ingezet om de beweging meer duurzaamheid en slagkracht te verlenen. De proliferatie en groei van verenigingen en organisaties maakte de ontwikkeling van grote sociale bewegingen pas goed mogelijk.

Als gevolg van deze gunstige factoren kende de 19e eeuw een verbreiding van sociale bewegingen van allerhande snit. Sommige grotere bewegingen zoals de liberale en katholieke bewegingen spreidden zich uit over een uitgestrekt stroomgebied. De Duitse liberalen bijvoorbeeld beschikten met het "Nationalverein" niet alleen over een proto-partij, maar konden ook nog steunen op allerlei verenigingen en organisaties die onder hun invloed ston-

den zoals het "Congress deutscher Volkswirte", de "Deutsche Handelstag" en de Kamers van Koophandel, het "Deutsche Protestantenverein", vele lokale zang- en turnverenigingen tot liberale arbeidersverenigingen toe (Sheehan, 1978: 96-97). Zo'n wijdvertakte en duurzame werking van een beweging was een historische innovatie. Tevens blijkt hoe men toen reeds het volk trachtte te bereiken en de vereniging als middel daartoe inzette.

Een vergelijkbaar beeld geeft het katholicisme, dat in de loop van de 19e eeuw een frenetieke organisatiedrift ontwikkelde. Allerlei ziekenhuizen, scholen, politieke verenigingen, ontspanningsgenootschappen, Vincentiusverenigingen, werkmanskringen e.d. werden opgericht terwijl de kerk zelf zich herstelde van de klappen uit de revolutionaire periode. Tegelijk groeide ook een bewegingssubcultuur: waarden, opvattingen en gedragingen die de beweging uitdragen en typeren. De promotie van een eigen bewegingscultuur gebeurde zeer manifest in het katholicisme. De organisaties van grootscheepse processies en bedevaarten, de snelle proliferatie van religieuze broederschappen, de verspreiding van het ultramontaanse traditionalisme, de veralgemening van aparte kledij en taal voor priesters (toga en Latijn) zijn manifestaties van deze hang naar een eigen katholieke identiteit. Niettegenstaande de klachten over de voortschrijdende secularisatie slaagde de katholieke beweging er in haar doelgroep in de subcultuur en het verenigingsleven van de beweging te betrekken (Hellemans, 1989: hfst. 3; voor België zie Art, 1977; Lamberts, 1984).

Sociale bewegingen, waaronder enkele grotere, groeien en bloeien dus op na 1800. Van zuilen in de hoger gegeven betekenis kunnen we echter nog niet gewagen omdat er zich nog geen geïntegreerd netwerk heeft uitgekristalliseerd van massa-organisaties, die elk een erkend domeinmonopolie bezitten. Buiten de kerk zijn er in feite nog geen massa-organisaties. Zowel het liberale als katholieke verenigingsbestand is nog chaotisch onoverzichtelijk, niet samengebond in een vuist zoals het verzuilde netwerk. Deze stap wordt in de grote bewegingen eerst gezet na 1880 als de lagere bevolkingsgroepen blijvend

in beweging komen. Tot die tijd was de deelname aan het openbare leven vooral een privilege van de notabelen. Het stemrecht was enkel weggelegd voor welgestelde burgers, die een zekere som belasting betaalden. Het verenigingsleven was afgestemd op de midden- en de hogere klassen (Tenfelde, 1984: 58-68). Zelfs de lectuur van kranten was een exclusieve aangelegenheid, niet alleen wegens de hoge graad van analfabetisme, maar gewoon door de hoge kostprijs (in de jaren 1830 kwam een abonnement op een doordeweeks Frans dagblad op één tiende van het loon van een arbeider -Zeldin, 1980: 146).

5. Het hoogtepunt van grote sociale bewegingen en de verzuiling

Rond 1880 wordt de invloed van het gewone volk op het openbare leven meer en meer voelbaar. In Duitsland (1867) en in Frankrijk (1875) wordt het algemeen stemrecht ingevoerd, in de andere landen wordt het opgeëist in grote betogingen (in België zelfs in algemene werkstakingen). Om de zojuist gegeven indicatoren door te trekken, dank zij de stijging van de scolarisatie en technische vernieuwing qua drukprocédés (linotype, rotatiepers) werden kranten massalectuur. De Franse dagbladpers overschreed in 1870 voor het eerst de drempel van 1 miljoen exemplaren. Veertig jaar later waren dat er al 5 miljoen (Zeldin, 1980: 192). In dezelfde lijn explodeerde het verenigingsleven: kleinburgers, ambachtslieden, arbeiders en boeren ontdekten nu pas volop de verenigingen. Er werd reeds vermeld hoe het aantal verenigingen in Oostenrijk aanzwol van 2.234 in 1856 naar 85.000 rond 1910 (Tenfelde, 1984: 58). Elders ging het er even stormachtig aan toe. Nürnberg telde 455 verenigingen in 1880, 912 in 1890 en 1.811 tegen 1900. In het kleine stadje Weinheim an der Bergstrasse dateerde de eerste associatie, een zangvereniging, uit 1842. Tegen 1914 waren er een honderdtal verenigingen actief (Lidtke, 1985: 25).

Bovendien gaan na 1880 steeds meer massa-organisaties boven dit dichter beboste verenigingsbestand uittorenen.

De verschijning van de massa-organisatie, het symbool van de verhoogde aanwezigheid van het gewone volk in het publieke leven, maakt op zijn beurt samenballing in een netwerk, maakt verzuiling mogelijk.

De trend naar massa-organisaties met enorme ledentallen doet zich voor op zeer veel gebieden. In de politiek ontstaan voor het eerst massapartijen. De Duitse sociaaldemocratische partij overschrijdt in 1914 de kaap van 1 miljoen leden en heeft op dat ogenblik één kiezer op vier in zijn rangen. In het veel kleinere Nederland telt de Rooms-Katholieke Staatspartij, die in 1926 was gereorganiseerd tot een ledenpartij, in 1933 374.377 leden, d.i. één derde van het kiezersaantal (Kossmann, 1976: 579). De vakbonden verzamelen onder hun dak nog meer mensen. De Duitse socialistische vakbond heeft in 1912 2,5 miljoen leden en piekt rond 1920 met een slordige 8 miljoen (Grebing, 1985: 198-199). In België schommelt het aantal socialistische gesyndiceerden rond de 500.000, met stijgende tendens in de jaren '30. Het katholieke vakverbond ACV stijgt eveneens gestaag en komt in 1939 op 340.000 leden (Brepoels, 1977: 110-115). Ook op andere terreinen zijn er spectaculaire cijfers te melden, vooral uit Duitsland, dat wel erg organisatie-"minded" is. Het "Volksverein für das katholische Deutschland" telt in 1914 805.000 leden, de algemene "Deutsche Turnerschaft" in 1913 meer dan één miljoen (von Saldern, 1977: 493). Militaristische bonden zoals de "Deutsche Kriegerbund" en de "Kyffhäuserbund" brengen het kort voor de eerste wereldoorlog op 1,7 resp. 2,5 miljoen leden (Wehler, 1977: 164). Het is zeker geen toeval dat rond dezelfde tijd in de economie de monopolies, de trusts en de kartels het kleinbedrijf verdringen.

Om hun invloed te behouden en uit te breiden gaan de bewegingsleiders -niet allemaal want er zijn ook tegenstanders- zoals met de vereniging dit nieuwe, machtige middel ook in de beweging aanwenden. De katholieke kerk was al een massa-organisatie avant la lettre. Naast de kerk, zij blijft de dominante organisatie in de katholieke beweging, ontstaan rond en na de eeuwwis-

ling andere katholieke massa-organisaties zoals vakbonden, culturele organisaties, partijen, jeugdbewegingen, boerenbonden,... De socialistische arbeidersbeweging kon met haar partijen, vakbonden, mutualiteiten e.d. rond deze tijd haar grote doorbraak forceren. Andere bewegingen volgen: de boerenbeweging in Denemarken (Gundelach, 1984: 1059-1062), de Gereformeerden in Nederland onder leiding van Abraham Kuyper (Hendriks, 1971), ethnisch-culturele bewegingen als de Russische Joodse Bond (Woodhouse, Tobias, 1966) en de Poolse beweging in Duitsland (Klessmann, 1978: 94-144). Na de eerste wereldoorlog manifesteerden communisten, fascist en nazisten zich als bijzonder rabiante massabewegingen. De liberalen hadden het daarentegen moeilijk: de individualistische ideologie en de grootburgerlijke aanhang motiveerden veeleer wantrouwen tegenover het nieuwe middel van de massa-organisatie.

In sommige bewegingen laat men het niet bij de oprichting van één of een paar massa-organisaties in de schoot van de beweging, maar worden herhaaldelijk pogingen ondernomen om eerst verenigingen en nadien koepels en massa-organisaties op te zetten op alle terreinen, die de achterban beroeren. Katholieken, meestal priesters, beantwoorden het succes van socialistische vakbonden met eigen beroepsverenigingen (zie bv. Mampuys, 1986; Gerard, 1982). De grote interesse van de arbeiders voor de moderne sport, die zich o.a. documenteert in een aanzienlijk aantal arbeiders die lid zijn van burgerlijke sportverenigingen, zette socialistische militanten aan om met socialistische arbeiderssport te beginnen (zie bv. Dona, 1981). Zulke totaliserende bewegingen, die heel het leven van de leden willen omvatten en de hele wereld willen hervormen, leggen zich niet neer bij de proliferatie, die bijzonder na 1880 opvalt, van steeds meer verenigingen en organisaties op steeds meer domeinen. Of het nu om partijen, vakbonden, mutualiteiten, culturele of ontspanningsorganisaties gaat, zij trachten dit groeiende pluralisme op te vangen door het binnen de beweging te reproduceren. Het resultaat van dit reproductieproces is in een aantal gevallen

(want niet alle pogingen waren voltreffers) een zuil, een bewegingseigen netwerk van domeinspecifieke organisaties.

Elke sociale beweging schuift een bepaalde problematiek naar voor, wenst bepaalde dingen te realiseren of te wijzigen. Daarrond zoekt men de eenheid van zoveel mogelijk aanhangers te bewerkstelligen. Vanuit dit perspectief worden eventuele bewegingsorganisaties opgericht. De kernleden van zo'n beweging zijn vaak in staat die problematiek in heel veel domeinen terug te vinden. De bewegingsproblematiek wordt dan een gezichtspunt, vanwaaruit de hele wereld geherinterpreteerd wordt. In een pamflet uit 1988 dat oproept tot het bijwonen van de "le Magiese Mannendag" in Brussel, een actiedag tegen mannengeweld wordt volkomen logisch als eerste het geweld van mannen tegen vrouwen en kinderen aan de kaak gesteld. Het pamflet gaat dan echter in één adem verder met de veroordeling van milieuvernietiging, bewapening en oorlog, economische uitbuiting, honger, fascisme en homo-aversie. Want, zegt de steller "het geweld vloeit voort uit partriarchale waarden", uit "fallocratische normen die mannen sexuele, culturele, religieuze, economische, kortom politieke macht geven over vrouwen, "lagere" (sic) mannen en kinderen". In de grote bewegingen, het duidelijkst in de verzuilde bewegingen, hanteert men eenzelfde oneindigheidsperspectief. Paus Pius X (1903-1914) wou aldus "instaurare omnia in Christo", heel de maatschappij vanuit Christus herinrichten. Abraham Kuyper, de leider van de gereformeerde protestanten in Nederland, beriep zich op de "soevereiniteit in eigen kring". Emiel Vandervelde, van 1890 tot in de jaren '30 van deze eeuw de "patron" van het Belgische socialisme, wou de socialistische zuil dermate uitbouwen dat de arbeidersklasse genoeg had aan zichzelf, in niets meer afhankelijk was van de burgerij (Vandervelde, 1925: 161, 367).

Het grote verschil met de kleine bewegingen zit hem in het feit dat de grotere bewegingen er in geslaagd zijn hun totaliserend gezichtspunt daadwerkelijk te materialiseren in grote bewegingsorganisaties en in massaal mi-

litantisme. De grotere bewegingen presenteren daarom een (bewegings)eenheid, die in de moderne wereld als dusdanig is verloren gegaan. In de grote verzuilde bewegingen is die éénheid of éénmaking vanuit één overkoepelend bewegingsperspectief het verst doorgetrokken. In het organisatorisch vlak lopen de bewegingsorganisaties niet kris kras door elkaar zonder enige samenhang te vertonen, maar zijn ze opgenomen in een overzichtelijk netwerk. De organisaties werken er niet elk voor zich, slechts onderbroken door hoogst sporadische ontmoetingen met enkele andere bewegingsorganisaties (zoals bv. in de vrouwenbeweging). Ze zoeken integendeel mekaar systematisch op (zie de samenvallende lidmaatschappen en de "interlocking directorates") en werken geregeld samen (bv. ter gelegenheid van parochie- of 1 mei-feesten, bij verkiezingen). In de verzuilde bewegingen probeert men tevens zeer nadrukkelijk de aanhang te modelleren tot modelmilitanten. Het organisatienetwerk, dat het lid "van de wieg tot het graf" zoals dat heet met de goede zorgen van de beweging omringt, is daartoe een uitstekende hulp. In het katholicisme tracht men de gelovigen aldus op te voeden tot modelgelovigen, die niet alleen lid zijn katholieke organisaties, maar de katholieke principes ook in hun dagelijks leven tot in de meest intieme uithoeken beleven (bv. inzake sexualiteit). Ook in de socialistische en communistische arbeidersbeweging droomt men van modelsocialisten en -communisten, die de doelstellingen van de beweging exemplarisch zouden incarneren. In het ideologische vlak tenslotte werken bewegingsintellectuelen aan de verdere explicitering van het bewegingsperspectief. Zo ontstaan grote, totaliserende bewegingsideologieën, die de hele wereld vanuit de centrale probleemstelling van de beweging herinterpreteren en die omvattende toekomstbeelden ontwerpen van een betere wereld, die er dank zij de beweging moet komen. Het neothomisme annex sociale leer van de kerk in het katholicisme tussen 1880 en 1960 en het marxisme in de sociaaldemocratie van de tweede Internationale zijn voorbeelden van zulke "organische" ideologieën.

De permanente uitbouw van de organisaties, het opdrijven van het militantisme van de leden, de uitwerking van totaliserende bewegingsideologieën gaf aan de grote en meer bepaald aan de verzuilde bewegingen het uitzicht van een gepantserde falanx. Hier was een eenheid van persoon, organisatie en beweging bereikt, die veel verder ging dan de vaag-christelijke eenheid van het Middeleeuwse Europa (voor een nadere uitwerking van deze stelling met betrekking tot het katholicisme, zie De Maeyer, Hellemans, 1988). Uit de moderne samenleving voortgekomen, stonden deze mastodonte blokken toch in schril contrast met de atomiserende en ontbindende drijfkracht van diezelfde moderniteit.

6. Van grote sociale bewegingen naar nieuwe sociale bewegingen

Zuilen en sociale bewegingen dienden zelf voortdurend, ook in hun hoogdagen, tegen dit ontbindingsgevaar op te roeien. De achterban participeerde slechts selectief aan de beweging en zuil en dreigde permanent af te glijden naar onverschilligheid of gereserveerdheid. De bewegingsleiders braken zich dan ook het hoofd hoe zij hun achterban meer konden interesseren voor "de goede zaak", waarom de man in de straat (vanuit hun perspectief gezien) zich zo gemakkelijk liet beïnvloeden (door de verlokkingen van de moderne maatschappij, door de klassevrijand,...) en wat zij daartegen konden ondernemen. Organisaties, die eens toonaangevend waren, konden verdwijnen (bv. het failliet van de socialistische Bank van de Arbeid in 1934) of op het achterplan verzeild geraken (vb. het "Volksverein für das katholische Deutschland" na 1914). Hetzelfde geldt voor meer culturele uitingen van de bewegings- en zuilidentiteit: zo werd de neogotiek na 1918 niet meer toegepast (De Maeyer, 1988) en geraakte het doctrinaire marxisme à la Kautsky na 1918 in moeilijkheden. Oprichting en behoud van een sociale beweging en zuil waren een hele prestatie, ook in hun hoogdagen (de "resource mobilization approach" heeft daar terecht de aandacht op gevestigd, zie Mac Carthy, Zald, 1977 en kritisch Kitschelt, 1989).

In de bloeiperiode van de grote sociale bewegingen en zuilen was dit ontbindingsgevaar weliswaar steeds aanwezig, maar dankzij de waaier aan succesrijke initiatieven, die tegelijkertijd werden genomen, kon men het gevaar meestal bezweren. Tot aan de vooravond van de tweede wereldoorlog behielden de tendenzen naar de vorming en uitbouw van grote sociale bewegingen en zuilen zonder twijfel het overwicht. Denk aan de uitbouw van de katholieke en socialistische zuilen en de opkomst van communistische en fascistische bewegingen in het interbellum. Na 1945 keerde het tij, in landen zoals Duitsland wat sneller, elders zoals in België wat trager. Sindsdien heeft de ontbindingsdynamiek de overhand gekregen op nieuwe bindingen en zijn de grote bewegingen uit de 19e en de 20e eeuw op de terugweg: de grote religieuze bewegingen (katholieke en protestantse), de arbeidersbewegingen (socialistische en communistische), traditierijke ethnische sociale bewegingen (zoals de Vlaamse beweging). Zelfs de herleving van het liberalisme, dat in de jaren '70 en '80 als sociaal-economische doctrine een nieuwe jeugd beleefde, leidde niet tot een réveil van de liberale beweging.

De reden voor deze algemene achteruitgang is de wederzijdse exterritorialisering sinds 1945 en vooral sinds de jaren '60 van de personen, de organisaties en de beweging. De vroegere associatie is omgeslagen in een dissociatie: de aanhang houdt zich meer gedeisd en militanten worden schaarser, organisaties specialiseren zich op hun domein en verzelfstandigen tegenover de beweging, de omvattende bewegingsprojecten desintegreren (Hellemans, 1989: 217-251).

Grote bewegingen ontstonden na 1800 omdat vele mensen hun lokale leefwereld (dorp, buurt, familie) verbonden met bewegingen, die hen als intermediaire ruimtes lieerden met de wereldse moderne wereld. In de loop van de 20e eeuw verliezen de bewegingen langzaam hun karakter van venster op de wereld en brug naar het lokale huis. Het engagement in bewegingen verloopt meer punctueel en minder voor het leven (vb. de vredesbetogingen). De na-oorlogse mens is individualistischer geworden niet in de

zin van meer egoïstisch, maar als (gedwongen) zelfstandige zingeveer van zijn leven (Laermans, 1989). Hij reikhalst nog, zoals steeds, naar gemeenschap, maar neemt een grotere distantie in acht. Men is nog steeds actief in tal van organisaties en verenigingen, maar die organisaties mogen niet meer raken aan het privé-leven (cfr. de problemen rond ongehuwd samenwonen, hertrouw e.d. bij het personeel in het vrij onderwijs) (Dobbe-laere, 1982a: 117-123; Van Duffel, 1980).

Naast de individuen verzelfstandigen ook de grote bewegings- en zuilorganisaties. Zij proberen het dalende militantisme van hun leden op te vangen o.a. door meer nadruk te leggen op een cliëntgericht dienstenaanbod en door de inschakeling van meer "professionals" (vb. bezoldigde verpleegsters i.p.v. nonnen, computergestuurde inning van bijdragen i.p.v. bodes). Door zich meer en meer terug te trekken op hun eigen domeinspecifieke taken (onderwijs, vakbondswerk, gezondheidszorg,...), vervaagt echter ook de verbondenheid met de beweging in zijn geheel. Ze verliezen langzaam hun karakter van "bewegings"organisatie. Elke zuilorganisatie beschouwt zichzelf vroeger een beetje als zaakwaarnemer van het geheel. Vrijgestelden van de socialistische coöperatieven verrichtten vanzelfsprekend ook partij- en vakbondswerk. De christelijke arbeidersbeweging organiseerde in zijn schoot communiefeesten. Jeugdverenigingen en jongvolwassenenorganisaties brachten de nieuwe generaties zuilleiders aan. Zulke gedeelde verantwoordelijkheid voor de beweging is omzeggens verdwenen. Verkiezingen bijvoorbeeld, waarvoor vroeger de hele beweging in rep en roer stond, zijn nu bijna uitsluitend het werk van partij-organisaties geworden.

Zeer direct toont het verval van de grote bewegingen zich ten derde in de ontmanteling van de totaliserende bewegingsprojecten. In het katholicisme probeert men niet langer een eigen anti-moderne tegenmaatschappij op te bouwen. De ideologische eenheid van het neothomisme heeft er plaats gemaakt voor een veelheid van theologische interpretaties (van traditionalistische tot bevrijdings-, ecologische en feministische theologie).

Aan socialistische zijde is het marxisme als organische ideologie weggevallen zonder echt vervangen te zijn en heeft men de idee opgegeven dat de steeds verdere uitbouw van het sociaaldemocratische organisatiewezen het socialisme dichterbij zou brengen. Er wordt weliswaar in onze samenleving nog steeds gewerkt aan globale theoretische interpretaties. Maar dit zijn constructies van individuele denkers, vaak intellectueel briljant (denk bv. aan de theorieën van Habermas), die echter niet meer kaderen in de explicitering van een bewegingsproject. De "organische" intellectueel behoort als species tot het verleden.

Het effect van de afbrokking van de grote sociale bewegingen op de organisatienetwerken, de zuilen, die in hun schoot waren opgericht, is niet éénduidig (Hellemans, 1989: 198-217). In Nederland vielen de zuilen uit mekaar. Eerst desintegreerde bijna onopvallend de socialistische zuil, daarna heel spectaculair de katholieke (voor de laatste, zie Thurlings, 1978 en Duffhues, Felling, Roes, 1985). Maar de goed verzorgde domeinspecifieke werking van de zuilorganisaties kon de vermindering aan steun vanuit de overkoepelende beweging ook compenseren en het organisatienetwerk intact laten. In België bleven de katholieke en socialistische zuilen aldus overeind (voor het socialisme, zie Van Haegendoren, Vandenhove, 1983; voor het catholicisme Billiet, e.a., 1978; Dobbelaere, 1982b; Billiet, Dobbelaere, 1983; Huyse, 1987). Mogen een aantal zuilnetwerken zich staande houden, niet alleen in België trouwens, de tijd dat zij als zuil het volk in beweging brachten en aanvoerden in de strijd om de moderniteit is voorbij. De huidige zuilen tenderen naar pure organisatienetwerken. Zij hebben leren leven met de culturele aftocht van hun leden en met het verval van hun overkoepelende beweging.

De terugval van de grote bewegingen betekent niet dat er in onze samenleving sinds de jaren '60 minder mobilisatie, minder beweging valt waar te nemen. Het omgekeerde lijkt veeleer het geval. Waar vroeger echter heel wat activiteiten onder de brede vleugels van de grote bewegingen plaatsvonden, blijft de mobilisatie nu meer

op zichzelf gesteld en krijgen de bewegingen een sectorieel karakter. In vergelijking met de reuzen van vóór 1960 blijven de nieuwe sociale bewegingen klein en broos (cfr. vrouwen-, vrede-, Derde Wereld-, ecologische, kraakbeweging) (een overzicht geven Jacobs, Roebroek, 1983).

De nieuwe sociale bewegingen gaan immers gebukt onder dezelfde dissociatie van individu, organisatie en beweging als de oude grote bewegingen. De nieuwe bewegingen roepen nog steeds passies op en kunnen op hun hoogtepunten enorme mensenmassa's op de been brengen (denk aan de vredesbetogingen). Maar uit de aanhang is het moeilijk nog voor het leven verknochte militanten te recrutereren. Eens de top van de mobilisatie bereikt is, zakt de beweging gemakkelijk als een pudding in mekaar. Organisatorisch vallen de nieuwe bewegingen op door hun versnippering: ontelbare, meestal lokale groepen, die kriskras door mekaar ageren. De culturele en ideologische verwantschap tussen de nieuwe links-libertaire bewegingen, wat o.a. tot uiting komt in de participatie van kernleden en deelnemers aan meerdere nieuwe bewegingen, mondt niet meer uit in structurele liaisons tussen de organisaties zoals dat het geval was bij de grote oude bewegingen. De groene partijen zijn wel exponenten van de nieuwe stroming, maar in tegenstelling tot de partijen in de verzuilde bewegingen geen representanten, geen erkende woordvoerders meer (Kitschelt, Hellemans, 1990: 115). Van een ééngemaakte beweging kan dus bij de nieuwe sociale bewegingen niet gesproken worden. Hun eenheid reikt niet veel verder dan de roepnaam, die ze dragen (mi lieu, vrouwen, homo, vrede,...). De nieuwe bewegingen zijn in tegenstelling tot de grote verzuilde bewegingen in de eerste plaats veelslachtige, ongecoördineerde aggregaties van mobilisaties en groepen (De Wit, 1982). De toegenomen dissociatie laat geen samenballende associatie zoals in het verleden meer toe. De groepen, die zo'n associatie tussen individu, organisatie en beweging toch doordrijven, worden voor hun dissonant streven als het ware bestraft door maatschappelijke marginaliteit (cfr. secten, fundamentalis-

tische politieke groeperingen zoals de maoïsten, de communistische partij in Frankrijk).

7. Strijd om de moderniteit

Modernisering ontbindt en verbindt. Sociale bewegingen en zuilen zijn twee voorbeelden van zulke nieuwe collectieve bindingen. Dat is grosso modo de conclusie tot nu toe. Sociale bewegingen blijven echter niet neutraal ten aanzien van de moderne samenleving. Zij maken zich per definitie op om hen ongewenste ontwikkelingen te corrigeren. De grote bewegingen stelden zich niet eens tevreden met de correctie van één of ander onderdeel van de moderniteit, maar wilden de moderne samenleving zelf fundamenteel reoriënteren. De realisatie van hun bewegingsproject, zo pretendeerden ze, zou de belangrijkste problemen van de moderne samenleving oplossen en een nieuwe tijd inluiden, zou opnieuw eenheid brengen in de verscheurde moderniteit. Vermits de grote bewegingen elk een verschillend bewegingsproject uitdroegen en mekaar het licht in de ogen niet gunden, was het gevolg veeleer permanente confrontatie, een strijd om de moderniteit.

De liberalen achtten de scheuringen en conflicten principieel oplosbaar binnen de moderne orde. Volgens hen was de burgerlijke negentiende eeuwse samenleving fundamenteel in orde (juridische gelijkheid, cijnskiesrecht, noodzaak van de markt). De vooruitgang van industrie, wetenschap en onderwijs zou algemene welvaart en harmonie brengen en rond de resterende geschillen zou wel een redelijke consensus groeien als men maar lang en ernstig met mekaar overleg pleegde. Andere bewegingen stonden sceptischer tegenover een mogelijke verzoening van de moderniteit met zichzelf. De katholieken hadden graag het cultureel monopolie van de kerk hersteld en het individualisme van de burgerlijke samenleving teruggedrongen ten voordele van meer gemeenschap via de institutionalisering van een solidaristisch-corporatieve samenleving. De sociaaldemocraten en later de communisten wilden de kloof opheffen tussen arbeid en kapitaal, volgens hen de fundamentele slijtzwam van de moder-

niteit (hier getypeerd als industrieel kapitalisme). Dank zij een planeconomie en een gelijke en broederlijke omgang van de burgers zou een nieuwe eenheid en gemeenschap tot stand komen. Fascisme en nazisme wilden in het interbellum de volksgemeenschap in ere herstellen o.a. door volgens hen subversieve minderheden (joden, communisten, "onverbeterlijke liberalen",...) uit de samenleving weg te branden.

In de meeste Europese landen bleef de strijd tussen dergelijke grote antagonistische machtsblokken met elk hun samenlevingsmodel onbeslist. De strijd ontaardde in sommige landen tot een heuse burgeroorlog (bv. in Oostenrijk in de jaren '30 tussen katholieken en socialisten), maar nam meestal het karakter aan van "een gewapende vrede" (Huysse, 1980). Het resultaat was een gesegmenteerde maatschappijstructuur, de opdeling van de maatschappij in enkele georganiseerde segmenten (cfr. de notie van "segmented pluralism" bij Lorwin, 1974). De Amerikaanse politologen zagen in deze blokken -of de segmenten al of niet doorgeorganiseerd waren tot zuilen, doet niet ter zake- de oorzaak van het labiele karakter van de continentaal-Europese politieke regimes. Zij verwezen dan o.a. naar de lotgevallen van de derde en vierde republiek in Frankrijk en naar de republiek van Weimar in Duitsland (zie bv. Almond, 1956). Volgens een aantal Europese politologen sloot de confrontatie van grote bewegingen daarentegen niet bij voorbaat het bestaan van stabiele politieke regimes uit. Voorwaarde was wel dat de bewegingen mekaar een plaatsje onder de zon concedeerden (coöperatie van de politieke elites, toepassing van het proportionaliteitsbeginsel,...). Voorbeelden van zulke "consociational democracies" zagen zij in de kleine Europese landen, Nederland (Lijphart, 1968), Oostenrijk (Lehmbruch, 1967) en België (Huysse, 1970).

In een aantal andere landen zijn sommige grote bewegingen er echter in geslaagd de strijd om de moderniteit in hun voordeel te beslechten. Met behulp van de staatsmacht schakelden zij er hun concurrenten uit om de samenleving te dwingen hun visie van een post-bur-

gerlijke, post-moderne orde te aanvaarden. De moderne fragmentaties zouden in de nieuwe klasse-, religieuze of volksgemeenschap worden opgeheven. In Franco-Spanje en Salazar-Portugal werd het katholiek-corporatieve project dwangmatig ingevoerd. Hitler-Duitsland en Mussolini-Italië gebruikten staat en militie in een moorddadige poging om de volksgemeenschap te realiseren. In Sovjet-Rusland wil een symbiose van staat en partij al vele decennia via planeconomie en "dictatuur van het proletariaat" de poorten van de communistische broedergemeenschap forceren. Nergens zijn de resultaten overtuigend. Maatschappelijke eenheid laat zich niet via staatsmacht alleen afdwingen, temeer daar de moderniteit blijkbaar onlosmakelijk verbonden is met een trend naar fragmentatie en pluralisme.

Het valt op dat de zojuist geciteerde éénpartijen- of éénbewegingsstaten alle op het toneel verschenen in het interbellum. Dat is gemakkelijk te verklaren. De strijd om de moderniteit woedde toen op zijn hevigst.

Ten eerste was de liberaal-democratische ordening in diskrediet geraakt. De economische orde werd gecontesteerd en zat in een fase van verlengde stagnatie. De hoop op verzoening, die gerezen was met de uitbreiding van de politieke democratie, werd gesmoord in verscherpte politieke tegenstellingen en een gevoel van onmacht, dat aan het democratische principe zelf geweten werd. De moderniteit, zoals ze gestalte gekregen had in de 19e eeuw, was tussen de twee wereldoorlogen haar glans van weleer kwijtgeraakt zodat velen konden gewonnen worden voor de sprong naar een alternatief.

Ten tweede stonden de grote sociale bewegingen in het interbellum op hun sterkst en waren zij dus beter in staat tot een politieke machtsgreep dan voor de eerste of na de tweede wereldoorlog. De massa-organisaties werden toen volop uitgebouwd. De versnelde afbraak van de nog bestaande voormoderne bindingen in die periode gaf bovendien nog meer ruimte om de aanhang volgens organisatie- en bewegingsprincipes te modelleren. Van het individu, dat ontdaan was van vroegere bindingen, werd

nu een totale overgave aan de beweging gevraagd (cfr. de Katholieke Actie en de sociaal-democratische cultuurbeweging). De militaristische habitus, die zowel bij katholieke en socialistische als bij fascistische en communistische bewegingen tot uiting kwam, drukt meer uit dan een gril van de "Zeitgeist". Ze symboliseert in extremis de zucht naar eenheid tegenover de als overleefd ervaren, gefragmenteerde burgerlijk-moderne orde. In het interbellum had het samenspel van binding en ontbinding van de moderniteit zijn meest extreme proporties aangenomen.

Leek de moderne, gefragmenteerde samenleving in het interbellum ten dode opgeschreven en te worden opgedeeld in totalitarismen van communistische, fascistische of van traditionalistisch-katholieke komaf, dan bleek na 1945 de ban gebroken. De balance-act tussen een moderniteit, die fragmenteerde en traditionele bindingen ontworptte, en een moderniteit, die de toegang tot nieuwe bindingen tot en met moderniteitsvijandige blokken ontsloot, sloeg langzaam door ten gunste van de eerste. Door de dissociatie van de achterban en de organisaties verloren de bewegingen veel van hun bindend vermogen.

Evenmin als de opgang is deze terugval van de grote bewegingen na 1945 en vooral sinds de jaren '60 een alleenstaand gegeven. In die periode werden vele tradities en bindingen, die in het industriële tijdperk waren ontstaan, afgebroken en weggespoeld. Sociale klassen desintegreerden. Het onverbreekbare kerngezin verschrompelde tot een "Verhandlungsfamilie auf Zeit" (Beck, 1986: 118), tot een onderhandelbare en herzienbare coalitie van soevereine individuen. Door de flexibilisering van de arbeid vervaagden de grenzen tussen werk en vrije tijd. Religieuze en morele opvattingen en voorschriften werden ondersteboven gehaald. Vermits deze tweede golf van ontbinding niet meer het sociale weefsel van een pre-moderne samenleving treft, maar knaagt aan de tradities en bindingen van de industriële samenleving, spreekt Beck van een reflexieve modernisering (= de modernisering van de moderniteit). De reflexieve modernisering maakt de continuering van bestaande

bindingen (vb. vele organisaties) en de creatie van nieuwe collectiviteiten (cfr. de nieuwe sociale bewegingen) als dusdanig niet onmogelijk. Maar omdat het de legitimeringsdruk, die op hen rust, verhoogt, behoren de grote totaliserende bewegingen, die heel het individu wilden omvatten, wel tot het verleden.

8. De onoverzichtelijke samenleving

Met de terugval van de grote bewegingen na 1945 zijn ook de gepolariseerde blokstellingen grotendeels verdampd, zelfs in die landen waar, zoals in België, de zuilen zich organisatorisch konden handhaven. Het titanengevecht van enkele grote bewegingen heeft plaats gemaakt voor het geharrewar van ex-grote en een resem kleine nieuwe bewegingen. Uit de vele, heterogene bewegingen valt echter geen specifieke richting, geen globale maatschappelijke trend meer af te leiden. Habermas spreekt daarom van "die Neue Unübersichtlichkeit" (Habermas, 1985a). Luhmann typeert onze relatie tot de wereld in aanspeling op Schopenhauer cynisch als "Wille ohne Vorstellung" (Luhmann, 1986). We beleven onze hedendaagse samenleving als kippen zonder kop. Verstoken van het totaliserend perspectief, dat de grote bewegingen aan hun achterban aanboden, zijn wij onzeker geworden omtrent elk overzicht van wenselijke of waarschijnlijke toekomst.

De omslag van de gesegmenteerde in een onoverzichtelijke samenleving brengt tevens de sinds 1800 gebruikelijke voorstellingen van maatschappelijke verandering aan het wankelen (zie voor het volgende i.h.b. Wiesenthal, 1984 en Japp, 1986). In de primaire modernisering werd maatschappelijke verandering lineair-additief geconceptualiseerd. Verandering werd geïnterpreteerd als vooruitgang. In het socio-politieke vlak ging men er van uit dat de verlangens van een bevolkingsgroep zich incarnerden in organisaties en bewegingen, die vervolgens macht en invloed trachtten te verwerven om tenslotte deze verlangens maatschappelijke gelding te verschaffen. Dienovereenkomstig bouwden de grote sociale bewegingen

aan totaalprojecten voor de omvattende transformatie van de moderniteit. Zij leken ook krachtig genoeg om de grootse aspiraties daadwerkelijk te kunnen omzetten.

Vandaag zijn we het geloof in ons sturingsvermogen van de maatschappij kwijtgeraakt. Maatschappelijke verandering lijkt minder beheersbaar dan ooit. De steeds langer wordende serie van door de mens op touw gezette of veroorzaakte "holocausts" (van Auschwitz tot Tchernobyl en het broeikaseffect) heeft ons vertrouwen in de toekomst ernstig geschokt (Horkheimer, Adorno, 1947; Beck, 1986). De onoverzichtelijkheid van de samenleving is niet van aard om deze knagende twijfel te lenigen.

De lijn van individuele verlangens naar collectieve realisatie is verbroken. De eens vanzelfsprekende identiteit van ledenpreferenties, organisatorische ontplooiing en bewegingsdoelstellingen is in scherven gevallen. Leden engageren zich partieel. De verzelfstandigde organisaties pikken eveneens selectief in op de veelsoortige bewegingen en individuele verlangens. Zo zijn de partijen in plaats van vertolker van bestaande collectieve verwachtingen veeleer scheidsrechters en compromismachines tussen tegenstrijdige verwachtingen geworden (Offe, 1980). De vakbonden zijn geconfronteerd met dezelfde dissociatie tussen de representatieve functie naar het publiek toe en de regulatieve functie van medebeheer in de sociaal-economische sector (Rosarvallon, 1988: 90-94, 111-118, 183-194). En de sociale bewegingen missen de associatieve kracht om de divergerende individuen en organisaties alsnog te binden. In plaats van de loopgravenoorlog tussen de projecten van enkele grote bewegingen, waarvan men nog een winnaar kon verwachten, komt de doolhof van mekaar deels overlappende, deels onverbonden, deels tegenstrijdige, maar steeds dispartitiële ideeën en bewegingen. Door de vermenigvuldiging wordt de tegenstander onherkenbaar, blijft lokale terreinwinst geïsoleerd en verliest het spreken van globaal-maatschappelijke vooruitgang zijn betekenis.

De visie van een mogelijk globale transformatie van de moderniteit vanuit een omvattend bewegingsproject wordt

bijgevolg teruggeschroefd tot de inhoudsloze notie van een aaneenschakeling van niet-opstelbare, partiële spanningen en correcties. Projectmatige, bewuste verandering van de samenleving maakt plaats voor "anonieme verandering" (Wiesenthal, 1984: 39) of "blinde variatie" (Japp, 1986: 328). Verandering wordt het resultaat van zo'n complex aan factoren, dat ze niet meer aan een actor of een groep actoren kan worden toegeschreven. Zelfs in de Derde Wereldproblematiek heeft men de idee van de grote sprong voorwaarts (via modernisering of het afwerpen van de afhankelijkheidsverhoudingen) verlaten voor de meer bescheiden kleinschaligheid en multipliciteit (Servaes, 1986).

Habermas typeerde, zoals gezegd, de huidige situatie als "die Neue Unübersichtlichkeit". Hij ziet er een teken van crisis in. In de notie van crisis zit de hoop op herstel van de maatschappelijke zichtbaarheid. Habermas verwacht dan ook dat de huidige radeloosheid zal verdwijnen van zodra de utopische energieën de nieuwe "target" van de communicatiemaatschappij in het vizier hebben (Habermas, 1985b).

In dit artikel werd de omgekeerde stelling verdedigd. De onoverzichtelijkheid is geen teken van een oplosbare en dus voorbijtrekkende crisis, maar kondigt het einde van een era aan, de era van de grote sociale bewegingen en de verzuiling. Na 1800 was de eenheidsidee van de samenleving, die tot dan in het christelijke wereldbeeld geïncarneerd was, reeds opengebroken. In de grote sociale bewegingen van de 19de en de 20e eeuw werden nieuwe grootse eenheidsvoorstellingen gekoesterd. De éénmaking binnen de beweging ging, door de moderne opheffing van het lokale isolement, zelfs dieper dan de premoderne eenheid ooit voor ogen had (De Maeyer, Hellemans, 1988). Tegelijk was de droom van een herstel van de globaal-maatschappelijke consensus via de beweging nog niet opgegeven. De afbraak van de grote sociale bewegingen als gevolg van de reflexieve modernisering beëindigt deze eenheidsvoorstellingen. De trend naar fragmentering, die in de modernisering van in den beginne aanwezig was maar eerst nog gecounterd werd door

het geweld van de nieuwe bindingen, behaalt onbetwist de overhand.

Nochtans hoeft dat niet te betekenen dat met de trend naar fragmentering alles gezegd is. We laten opnieuw Habermas, die zich met hand en tand tegen de postmoderne onverschilligheid weert, aan het woord: "Das Lob der Vielheit, die Apologie des Zufälligen und des Privaten, die Feier von Bruch, Differenz und Augenblick, der Aufstand der Randgebiete gegen die Zentren, das Aufgebot des Ausserordentlichen gegen die Trivialität - das alles darf nicht zur Ausflucht werden vor Problemen, die, wenn überhaupt, nur bei Tageslicht, nur kooperativ, nur mit den letzten Tropfen einer beinahe ausgebluteten Solidarität gelöst werden können" (Habermas, 1988: 154). Voor de oplossing van deze problemen is er geen behoefte aan nostalgie naar de grote sociale bewegingen uit het verleden. Een dialogische cultuur en democratische structuur, waarin iedereen een volwaardige kans heeft om via wisselende kleine sociale bewegingen een verzelfstandigde politiek op de huid te zitten en tot koerswijzigingen te bewegen, volstaat (Habermas, 1974). Maar stelt dit laatste meer voor dan een nieuwe utopie?

VOETNOTEN

- (1) Dit artikel geeft de historisch-theoretische leidraad weer van mijn doctorale dissertatie "Verzuiling. Een historische en vergelijkende analyse.". Mijn promotor, prof. dr. K. Dobbelaere, bedank ik bij deze nogmaals voor zijn hulp.

BIBLIOGRAFIE

- AGULHON, M. (1977), *Le Cercle dans la France bourgeoise 1810-1848*, A. Colin, Paris.
- AGULHON, M., M. BODIGUEL (1981), *Les associations au village*, H. Nyssen (Actes sud), Le Paradou.
- ALMOND, G.A. (1970), *Comparative Political Systems*, in: ID., *Political Development*, Little Brown, Boston, p. 29-49 (oorspr. 1956).
- ANDERSON, P. (1977), *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London.
- ART, J. (1977), *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, U.G.A., Kortrijk.
- BECK, U. (1986), *Risikogesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt a/ Main.
- BILLIET, J., R. CREYF, K. DOBBELAERE (1978), *Secularisatie en verzuiling in de Belgische politiek*, *Res Publica*, jg. 20, nr. 3, p.407-431.
- BILLIET, J., K. DOBBELAERE (1983), *Les changements internes au Pilier Catholique en Flandre: d'un Catholicité d'Eglise à une Chrétienté Socioculturelle*, *Recherches Sociologiques*, jg. 14, nr. 2, p. 141-184.
- BREPOELS, J. (1977), *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*, Deel 1: 1830-1966, Kritak, Leuven.
- DANN, O. (1976), *Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland*, in ENGELHARDT, U., V. SELLIN, H. STUKE (Hrsg.), *Soziale Bewegung und politische Verfassung*, E. Klett, Stuttgart, p. 197-232.
- DE MAEYER, J. (1988), *Kunst en politiek. De Sint-Lucasscholen tussen ultramontaanse orthodoxie en drang naar maatschappelijk-culturele vernieuwing*, in: ID. (red.), *De Sint-Lucasscholen en de Neogotiek 1862-*

- 1914, U.P. Leuven (Kadoc Studies 5), Leuven, p. 57-123.
- DE MAEYER, J., S. HELLEMANS (1988), Katholiek réveil, katholieke verzuiling en dagelijks leven, in: BILLIET, J. (red.), *Tussen bescherming en verovering*, U.P. Leuven (Kadoc-studies 6), Leuven, p.171-200.
- DE WIT, J. (1982), Veelslachtige homobeweging, *De Nieuwe Maand*, jg. 25, nr. 9, p. 703-710.
- D'HAESE, A., Zuilvorming in Lede, in BILLIET, J. (red.) (1988), *Tussen bescherming en verovering*, U.P. Leuven (Kadoc Studies 6), Leuven, p. 229-253.
- DOBBELAERE, K. (1982a), Contradictions Between Expressive and Strategic Language in Policy Documents of Catholic Hospitals and Welfare Organizations: Trials Instead of Liturgies as Means of Control, *The Annual Review of the Social Sciences of Religion*, jg. 6, p.107-131.
- DOBBELAERE, K. (1982b), De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 13, nr. 1, p. 119-160.
- DONA, H. (1981), *Sport en socialisme*. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941, Van Gennepe, Amsterdam.
- DUFFHUES, T., A. FELLING, J. ROES (1985), *Bewegende patronen*. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980, Ambo, Baarn.
- DUFFHUES, T., A. FELLING (1989), The Development, Change and Decline of the Dutch Catholic Movement, in KLANDERMANS, B. (ed.), *Organizing for Change: social movement organizations across cultures*, JAI-Press, Greenwich (forthcoming).
- GERARD, E. (1982), Het Algemeen Christelijk Werkersverbond, omstreden standsorganisatie (1921-1940), in ID. (red.), *De kracht van een overtuiging*, 60 jaar A.C.W., Reinaert, Zele, p. 11-59.

- GREBING, H. (1985), *Arbeiterbewegung. Sozialer Protest und kollektive Interessenvertretung bis 1914*, DTV, München.
- GUNDELACH, P. (1984), Social transformation and new forms of voluntary associations, *Social Science Information*, jg. 23, nr. 6, p.1049-1081.
- HABERMAS, J. (1974), Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?, in HABERMAS, J., D. HENRICH, *Zwei Reden*, Suhrkamp, Frankfurt a/Main, p. 23-84.
- HABERMAS, J. (1985a), *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt a/Main.
- HABERMAS, J. (1985b), Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien in ID., *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt a/Main, 1985, p. 141-163.
- HABERMAS, J. (1988), Die neue Intimität zwischen Politik und Kultur. Thesen zur Aufklärung in Deutschland, *Merkur*, jg. 42, nr. 12, p. 150-155.
- HELLEMANS, S. (1985), Elementen voor een algemene theorie van verzuiling, *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 6, nr. 3, p. 235-258.
- HELLEMANS, S. (1989), *Verzuiling. Een historische en vergelijkende analyse*, Doctoraatsthesis, Departement Sociologie, K.U. Leuven.
- HELLEMANS, S. (1990), *Pleidooi voor een internationale en tegen een provincialistische benadering van verzuiling*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Leuven.
- HENDRIKS, J. (1971), *De emancipatie van de Gereformeerden*, Samson, Alphen a/d Rijn.
- HORKHEIMER, M., TH. ADORNO (1978), *Dialektik der Aufklärung*, Fischer, Frankfurt a/Main (oorspr. 1947).
- HUYSE, L. (1970), *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*, SWU, Antwerpen.
- HUYSE, L. (1980), *De gewapende vrede*, Kritak, Leuven.

- HUYSE, L. (1987), *De verzuiling voorbij*, Kritak, Leuven.
- JACOBS, D., J. ROEBROEK (1983), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland*, L. Lesoil, Antwerpen.
- JAPP, K. (1986), *Neue Soziale Bewegungen und die Kontinuität der Moderne*, in: BERGER, J. (Hrsg.), *Die Moderne - Kontinuitäten und Zäsuren* (Sonderband 4 Soziale Welt), O. Schwartz, Göttingen, p.311-333.
- KITSCHOLT, H. (1990), *Resource Mobilization Theory. A Critique*, in: GERDES, D., D. RUCHT (ed.), *Research on Social Movements. The State of the Art*, Frankfurt - New York, Campus (forthcoming).
- KITSCHOLT, H., S. HELLEMANS (1990), *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties*, Duke U.P., Durham-London.
- KLESSMANN, Chr. (1978), *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870-1945*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- KOSSMANN, E.H. (1976), *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Elsevier, Amsterdam.
- LAERMANS, R. (in druk), *Van verzuild volk naar ontzuild individu. Culturele ontwikkelingen in het na-oorlogse Vlaanderen*, *De Gids op Maatschappelijk Gebied*.
- LAMBERTS, E. (red.) (1984), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw*, U.P. Leuven, Leuven.
- LEHMBRUCH, G.A. (1974), *A Non-Competitive Pattern of Conflict Management in Liberal Democracies: The Case of Switzerland, Austria and Lebanon*, in: MACRAE, K. (ed.), *Consociational Democracy*, Mac Clelland & Stuart, Toronto, p. 90-106 (oorspr. 1967).
- LIDTKE, V. (1985), *The Alternative Culture. Socialist Labor in Imperial Germany*, Oxford U.P., New York-Oxford.

- LIJPHART, A. (1968), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, De Bussy, Amsterdam.
- LORWIN, V.R. (1974), *Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies*, in MAC RAE, K. (ed.), *Consociational Democracy*, Mac Clelland & Stuart, Toronto, p. 33-69.
- LUHMANN, N. (1982), *The Differentiation of Society*, Columbia U.P., New York.
- LUHMANN, N. (1986), *Die Welt als Wille ohne Vorstellung. Sicherheit und Risiko aus der Sicht der Sozialwissenschaften*, in *Die politische Meinung*, jg. 31, nr. 229, p. 18-21.
- MAC CARTHY, J.D., M.N. ZALD (1977), *Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory*, *American Journal of Sociology*, jg. 82, nr. 6, p. 1212-1241.
- MAMPUYS, J. (1986), *De propaganda van pater Rutten voor de christelijke vakbeweging 1900-1914*, in GERARD, E., J. MAMPUYS (red.), *Voor kerk en werk*, U.P. Leuven, Leuven, p. 105-135.
- MELUCCI, A. (1984), *An end to social movements?*, *Social Science Information*, jg. 23, nr. 4-5, p. 819-835.
- NIPPERDEY, TH. (1976), *Verein als soziale Struktur*, in: ID., *Gesellschaft, Kultur, Theorie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, p.174-205.
- OFFE, C. (1980), *Konkurrenzpartei und kollektive politische Identität*, in ROTH, R. (Hrsg.), *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, Campus, Frankfurt - New York, p. 26-42.
- ROSANVALLON, P. (1988), *La Question syndicale*, Calman-Lévy, Paris.
- SCHREUDER, O. (1981), *Sociale bewegingen*, Van Loghum Slaterus, Deventer.

- SERVAES, J. (1986), Development Theory and Communication Policy: Power to the People, *European Journal of Communication*, jg. 1, nr. 2, p. 203-229.
- SHEEHAN, J. (1978), *Geman Liberalism in the 19th Century*, UCP, Chicago.
- TENFELDE, K. (1984), Die Entfaltung des Vereinswesens während der industriellen Revolution in Deutschland (1850-1873), in DANN, O. (Hrsg.), *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (Historische Zeitschrift, Beiheft 9), Oldenbourg V., München, p. 55-114.
- THERBORN, G. (1977), *Science, Class and Society. On the Formation of Sociology and Historical Materialism*, NLB, London.
- THURLINGS, J.M.G. (1978), *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- TILLY, CH. (1986), European Violence and Collective Action since 1700, *Social Research*, jg. 53, nr. 1, p. 159-184.
- VAN DER VELDE, E. (1925), *Le Parti Ouvrier Belge 1885-1925*, L'Eglantine, Bruxelles.
- VAN DUFFEL, R. (1980), Rechtspraak in het vrij onderwijs, *De Nieuwe Maand*, jg. 23, nr. 5, p. 375-383.
- VAN HAEGENDOREN, M., L. VANDENHOVE (1983), Morfologie van de socialistische zuil, *De Nieuwe Maand*, jg. 26, nr. 10, p.640-675.
- VON SALDERN, A. (1977), Wilhelminische Gesellschaft und Arbeiterklasse: Emanzipations- und Integrationsprozesse im kulturellen und sozialen Bereich, *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, jg. 13, nr. 4, p.469-505.
- WEHLER, H.U. (1977), *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- WIESENTHAL, H. (1984), Grün-rational. Vorschläge für eine zeitgemässe Strategie, *Kommune*, jg. 2, nr. 4, p. 31-47.
- WOODHOUSE, CH., H.J. TOBIAS (1966), Primordial Ties and Political Process in Pre-revolutionary Russia: the Case of the Jewish Bund, *Comparative Studies in Society and History*, jg. 8, nr. 3, p.331-360.
- ZELDIN, Th. (1980), *France 1848-1945*. Vol. 4: Taste and Corruption, Oxford U.P., Oxford.

